ROUTE
EDUCATIONAL & SOCIAL SCIENCE JOURNAL
ISSN: 2148-5518

Volume 7, Issue 8, August 2020, p. 155-170

İstanbul / Türkiye

Article Information

Article Type: *Research Article*

This article was checked by iThenticate.

Article History:
Received
22/05/2020
Accepted
05/08/2020
Available online
15/08/2020

VOCABULARY OF SHEYHU'L-ISLAM YAHYA

ŞEYHÜ'L-ISLÂM YAHYÂ DİVÂNI'NDA SÖZ VARLIĞI

Mustafa Levent YENER[1]

Abstract

Many words have been borrowed in Turkish under the influence of the size of the geography in which it is spoken and the political and cultural relations it establishes as a result. These quoted words have been used effectively in vocabulary. Especially in the 11th century, when the Turks began to migrate to Islam, the Turks started to produce works influenced by Arabic and Persian literature, produced instructive works for the Turks to learn Islam and made translations of the Qur'an. In this study, the vocabulary of Shayhu'l-ıslam Yahya's Divân, which is written in the 17th century, will be evaluated in terms of borrowings and native words. The results obtained from this evaluation will be compared with the early Islamic works and the place and proportion of loan words in the written language of the last six centuries will be determined.

Keywords: Shayhu'l-ıslam Yahya, divan, vocabulary, borrowings, parts of speech

Özet

Konuşulduğu coğrafyanın büyüklüğü ve bunun sonucunda kurduğu siyasi ve kültürel ilişkilerin etkisinde birçok sözcük Türkçeye alıntılanmıştır. Bu alıntı sözcükler, söz varlığında etkin olarak kullanılmıştır. Özellikle 11. yüzyılda Türklerin İslâm'a kitleler halinde geçmeye başlamasıyla Türkler, Arap ve Fars edebiyatından etkilenerek eserler vermeye başlamış, Türklerin İslâm'ı öğrenmesi için öğretici eserler üretmiş, Kur'an tercümeleri yapmışlardır. Bu çalışmada 17. yüzyıl şairlerinden Şeyhü'l-islâm Yahyâ Divanı'nın söz varlığı alıntı ve yerli sözcükler açısından değerlendirilecektir. Bu değerlendirmeden elde edilen sonuçlar, ilk dönem İslamî eserlerle karşılaştırılacak geçen altı yüzyılda ödünç sözcüklerin yazı dilindeki yeri ve oranı belirlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Şeyhü'l-islâm Yahyâ, divan, söz varlığı, alıntı sözcükler, sözcük türleri

1

GİRİŞ

İnsanı insan yapan en önemli özelliklerden biri, dili yaratma ve kullanma yeteneğidir. Sosyolojik, psikolojik ve felsefî boyutlarla açıklanabilecek bir insan ürünü olan dilin oluşmasında en büyük pay; insanın düşünen, hayâl edebilen, başka bir deyişle akıl yürütebilen bir varlık oluşuna aittir. İnsan sadece düşünmek değil, düşüncelerini iletmek ihtiyacını duyar. Bu ihtiyacını da bir iletişim dizgesi olan dil ile karşılar.

Dil; insanın duygu, düşünce, algı ya da bütün bunları kapsayan bir anlatımla zihninde ürettiği her türlü içeriği bir başkasına iletme işlevini yerine getiren bir araçtır. İletişim, öncellikle konuşmaya dayanır. İletişim, konuşmanın dışında yazmayla da gerçekleştirilir. Son olarak iletişim kurmak için araç olarak konuşma ve yazmanın beden hareketleri de kullanılır. Dil, bu durumda "*iletişim aracı*", "*düşüncenin dışa vurum aracı*", "*düşüncenin oluşturucusu ve taşıyıcısı*", "*bilincin dışa vurumu*", "*konuşma gücü, göstergeler dizgesi*" olarak tanımlanır ve nitelenir (Kula, 2012, s. 3).

İnsanoğlu yaşadığı dünyayı sürekli deneyimler. Bu sırada yeni nesneler, canlılar ve hareketlerle karşılaşır. İnsanlar; karşılaştıkları bu varlık, nesne ya da hareketleri zihinlerinde depolamak zorundadır. Bu nedenle her dil, sesleri kendi dilinin ses dizgesine göre birleştirerek bu varlık ve hareketleri etiketler. *İnsanoğlunun böylece bir nesneyi, belirtmek üzere bir gösterge oluşturmasına 'adlandırma' adını veriyoruz* (Aksan, 2017, s. 76). İlk konuşan insan, gördüğü herhangi bir nesneyi bir ses birleşimiyle adlandırmış, söz konusu nesneden bahsederken ona yakıştırdığı bu ses simgesini kullanmış, bu ses birleşiminden oluşan *simge*, içinde yaşadığı toplulukta bir *sözcük* haline gelmiştir (Aksan, 1999, s. 41). Bu durumda dil, insanın evrendeki varlık ve hareketleri adlandırma etkinliği olarak görülebilir. İnsan, daima böyle bir adlandırma çabası içindedir. Öyleyse, *sözcükler, dünyadaki tüm nesne, durum ve olayları adlandırmaya yarar. Bu sayede dünyaya bir düzen getiririz* (Erkman-Akerson, 2008, s. 117).

Her dil, konuşanlarının dünyayı algılayışı ve yorumlayışına göre aynı nesneye farklı adlar verebilir. Bunun sebebi, varlık ve hareketleri adlandırmakta kullanılan sözcüklerin varlık ve hareketlerin görüntüleri ile bağlantılı oluşudur. Örneğin **tavşan** sözcüğü, Türkçede **tavuş-** "davranmak" eylemiyle ilişkilendirilir. Söz konusu hayvanın adlandırılmasında hareket özelliklerinden faydalanılmıştır. İngilizcede **hare** "yaban tavşanı" ise ***hasan** "gri" sözcüğüyle ilişkilendirilir. İngilizcedeki adlandırma da hayvanın rengiyle ilişkili olarak yapılmıştır (Aksan, 1999, s. 28-31).

Dilin; düşüncenin oluşumu, dışa vurumu ve taşıyıcısı olarak önemli bir işlevi vardır. Aristoteles insan ve hayvanı karşılaştırırken insan ve hayvan arasında duyum, hafıza ve öğrenme açısından benzerlikler olduğunu savunur. İnsan dışındaki hayvanların sadece imgelem ve hatıra ile yaşadıklarını, insanların akıl yürütme ve sanata yükselebildiklerini söyler (Aristoteles, 1996, s. 75-77). Bu nedenle Aristoteles, insanı düşünen bir hayvan olarak tanımlar. Dil de insanı insan yapan bu zihinsel yetenek olan "logos"un yansımasıdır (Harris ve Taylor, 2002, s. 20-21).

*Grekçedeki **logos** sözcüğünün karşılığı olan 'konuşma' terimi, yalnızca düzgün bir hitap yeteneğini belirtmemekte, ayrıca söylenen sözcüğün bütün biçimleri hakkında bilgi veren ve onun altında yatan rasyonel melekeye işaret etmektedir* (Harris ve Taylor, 2002, s. XV).

Aristoteles, Konfüçyus, Descartes ve Kant gibi birçok filozofun birleştikleri nokta, insanın düşünen ve konuşan bir varlık oluşudur. Dil öncelikle konuşmadır. Düşünce ve konuşma birbirleriyle bu kadar ilişkili ise düşünme ve düşünce ile sözcük arasındaki ilişkinin ne olduğu üzerinde durulmalıdır.

Düşünme, "*duyum ve izlenimlerden, tasarımlardan ayrı olarak usun bağımsız ve kendine özgü eylemi, karşılaştırmalar yapma ayırma, birleştirme, bağlantıları ve biçimleri kavrama yetisi*"dir (Akarsu, 1994, s. 63-64). Düşünme ayrıca, "*kişinin kavramlar imgeler, düşünce ve hareketler, sözcük ve terimler gibi simgeler aracılığıyla gerçekleştirdiği zihinsel bir faaliyet*" (Cevizci, 1999, s. 277) olarak tanımlanır. Bu tanımlara göre, düşünmek

kavramlar arasında bir ilişki kurma eylemi olarak değerlendirilebilir. Kişi, bu eylemi gerçekleştirirken en az iki kavram arasında ilişki kurar. Kurduğu bu ilişkiden yola çıkarak vardığı sonuçları da kavramlaştırdığı için yeni ilişkiler kurabilir ve yeni sonuçlara varabilir. Örneğin:

"Su" ve *"sıvı"* kavramları arasında ilişki kurmak bir düşünme eylemidir. İnsanın deney, gözlem ve yaşantıları, "*su*" kavramını oluşturan tasarım ve çağrışımları yaratır. İnsan yine aynı yoldan yarattığı "*sıvı*" kavramının tasarım ve çağrışımlarını birleştirme, ayrıştırma ve bağlantılar kurma yoluyla "su" kavramı için yaratılan tasarım ve çağrışımlarla ilişkilendirir. Bu işlemlerin sonunda kişinin zihninde "*Su sıvıdır.*" sonucuna varılır. Bu sonuçla da başka kavramların ilişkilendirilmesiyle yeni sonuçlara varılır.

Düşünce ise *düşünme ediminin içeriği. Düşünmenin ürünü olan: düşünülen içerik; bu içerik düşünme ediminden çözülebilir ve örneğin yazılı olarak saptanabilir ya da başkasına aktarılabilir* (Akarsu, 1994, s. 63) üründür. Tanımdan da anlaşılabileceği üzere düşünce, düşünme eyleminin bir sonucu ya da bir ürünüdür. Bir eylem olarak soyutlamaya dayandığı söylenebilecek düşünme, sözlü ya da yazılı olarak ifade edildiğinde düşünceye dönüşür. Düşünce, kısaca düşünmenin söze dönüştürülmüş biçimidir.

Düşünme eylemi için verdiğimiz örneği; kişi, söze dönüştürdüğünde yani yazılı ya da sözlü olarak "*Su sıvıdır***.**" şeklinde dile getirdiğinde artık bu bir düşüncedir.

Konuşma, dilin ve düşünmenin dışa dönük biçimiyken, düşünme insanın kendi içinde gerçekleşir (Üçok, 2004, s. 28). Öyleyse düşünme, düşünce ve konuşma sözcüğe bağlıdır. Düşünme, kavramlar arasında ilişki kurma eylemi olarak tanımlandığında ve dil düşünmenin dışa dönük biçimi olarak algılandığında *sözcük* ile *kavram* arasında bir bağ olduğu söylenebilir.

İnsanoğlu tabiat ortasında kendi kendine bir kavramlar dünyası yaratıyor ve bu vasıta ile birtakım gerçekleri ortaya koymaya çalışıyor. Doğada ot, çiçek, ağaç yoktur; doğada yonca, gül, çam ağacı bulunur. İnsan, bunları toplayıp analiz ve sentez süreçlerinden sonra özelliklerine ayırır ve sonuçta bu nesneler *kavramlaştırılır.* Hepsine birden, genel bir ad olarak bitki der. Dünyada hayvan diye somut bir nesne bulunmaz. Kedi, köpek, timsah, fil gibi birçok gerçekliğin özelliklerini bir araya getirerek zihinde toplanmasına yarayan bir etiket olarak hayvan bulunur (Üçok, 2004, s. 23).

Kelimeler düşünme yapısının kurulmasına yarayan taşlardır. Mefhum ile kelime birleşir. İkisi arasında çok ince ve en ufak teferruatına kadar analiz edilemeyecek münasebetler mevcuttur. Ses kompleksini işiten kimsenin zihninde 'kavrama ait mana' ile birleşince, genel ad hüviyetini alır; bunun aksi olarak da başkalarına iletmek için düşünce bir kelimeye muhtaç olur; hattâ muayyen bir hadde kadar düşünen kimsenin beyninde tespit edilmek için de … bu yüzden Hamilton 'düşüncenin tespit şekillerine kelimeler' adını vermektedir." (Üçok, 2004, s. 28).

Kavram, nesnelerin ya da olayların ortak özelliklerini kaplayan ve ortak bir ad altında toplayan genel tasarım; tek bir nesnenin (bireysel kavram) ya da nesneler sınıfının özünü belirleyen, birbirleriyle bağlantılı niteliklerin ya da özel belirtilerin (özelliklerin) sözcükte düşünülmüş olan birleşimidir (Akarsu, 1994, s. 114).

*Kavram*ın tanımından da anlaşılacağı gibi *sözcük* ve *kavram* arasında bir bağ bulunur. *Sözcük*ler, *kavram* ve *işitim imgesi* olmak üzere birbirine sıkı sıkıya bağlı iki öğeden oluşur. Birbirlerini hatırlatırlar ve biri olmadan diğeri olmaz. Kavramı duyumsayıp algıladığımızda işitim imgesini, işitim imgesini duyduğumuzdaysa kavramı zihnimizde canlandırırız. Sözcüğün anlaşılması her şeyden önce sese dayanır. Bunlar, beynin çeşitli merkezlerinde yorumlanır (Üçok, 2004, s. 39).

Kavram diye adlandıracağımız bilinç olguları orada göstergelerin tasarımlarına ya da işitim imgelerine bağlıdır. Bunlar bilinç olgularını dile getirmeye yarar. Kavramla işitim imgesinin birleşimine gösterge diyoruz: Ne var ki genellikle bu terim yalnız işitim imgesini, örneğin bir sözcüğü (arbor, vb.) belirtir. Çünkü şu unutulur: Eğer 'arbor'a. gösterge deniliyorsa, bunun biricik nedeni sözcüğün "ağaç" kavramına taşıyıcılık

etmesidir; duyumsal bölümün uyandırdığı kavram bütünün de varlığını içerir (Saussure, 1998, s. 41-111).

Sözcük, insanın *kavramlaştırma* ve bu kavramları simgeler yoluyla iletebilme yeteneğinin bir sonucudur. Önce gerçek dünyayı, somut varlık, nesne ve eylemleri kavramlaştırır. Kavramlar arasında ilişki kurma yeteneği, onun düşünce üretmesine ve soyut kavramlar da oluşturmasına yardımcı olur. Bu soyut kavramları da yine dil yoluyla simgeleştirerek iletir (Günay, 2016, s. 192). *Doğru düşünme bilimi* (Akarsu, 1994, s. 125) olan mantık açısından sözcük, aşağıdaki şekilde tanımlanabilir:

Mantıksal anlamda sözcük, kavramların ses veya ses birleşimleriyle karşılanmasıdır. Bu anlamıyla sözcük, kavramların ses aracı olarak kullanılarak adlandırılmasıdır. İnsanın kavramları birbirinden ayırma ihtiyacının sonunda ses aracı ile adlandırma şeklinde ortaya çıkan isim, mantıksal açıdan üç değişik başlıkta toplanabilir. Soyut, somut, iş ve oluş adlandırmaları (Delice, 2008, s. 1).

İnsan sözcüklerle sadece düşünmez ya da başka bir deyişle mantık çıkarımları yapmaz. İnsanı diğer türlerden ayıran yönü sadece düşünmesi ve düşündüklerini söze dökmesi değildir. 20. yüzyılda Afrika'da yaşayan avcı-toplayıcılar arasında yapılan araştırmalarda, bu toplulukların gece sohbetlerinin %81'nin hikâye anlatıcılığı ve %4'ünün destanlardan oluştuğu görülmüştür. Antropolog ve arkeologlar; mağara resimleri, boncuklar, süs eşyaları ve bunun gibi şeylerle dil arasında bir ilişki kurarlar. Onlara göre dil, insanların toplumsallaşması için gereklidir. Tıpkı 20. yüzyıldaki avcı-toplayıcılar gibi, ilkel insan da özellikle ateşin icadından sonra ateş etrafında toplanmış, birbirlerine öyküler anlatmış, gözlemlerini anlattıklarına yansıtmış ve daha sonra mitler yaratmıştır. Ateş etrafındaki ritüeller, gündelik toplantılar ve kimi zaman da boş zaman etkinlikleri (Barnard, 2019, s. 64-75) olarak üretilen anlatılar, bugün sanat olarak adlandırdığımız etkinliği doğurmuştur.

Sözcükler, bu bakımdan sadece kavramlar arasında somut ilişkiler kurup bilgi üretmeye yarayan mantık öğeleri değil aynı zamanda insanın duygularını simgeye dayalı ve estetik olarak dışa vurmasına yardımcı olan sanat öğeleridir. Bu bakımdan insan dili, diğer iletişim sistemlerinden sadece biliş düzeyinde değil, duygu düzeyinde de farklılaşır. Bu durumda insanı diğer türlerden ayıran sadece düşünmesi değil, sanat ve estetik üretmesidir.

İnsan; sosyolojik, psikolojik ve teknik açılardan geliştikçe, somut ve soyut evrendeki deneyimleri arttıkça daha çok adlandırma ve kavramlaştırma yapmak zorunda kalır. Yüzyıllar, bin yıllar içinde bu sözcükler, toplumun ihtiyacına karşılık veren sözcük listelerini oluşturur. Sözcük bilimi ve sözlük biliminin inceleme alanını oluşturan bu sözcük listeleri toplumun *söz varlığını* oluşturur.

Çağdaş dil biliminde *söz varlığı*, Ferdinand de Saussure'ün ileri sürdüğü *dil* ve *söz* ayrımına uygun olarak ele alınır. Saussure, dil yetisine ilişkin incelemeyi iki boyutta ele alır. Bunlardan biri topluma ait ve bireyden bağımsız olan *dil*dir (*langue*). *Dil*; toplumsal, nedensiz, rastlantısal ve soyut bir nitelik gösterir. Bu nedenle, bu alandaki inceleme zihinseldir. Saussure, ikinci boyutu *söz/ parole* olarak adlandırır. *Söz*, dil yetisinin bireysel yanını temsil eder. Birey, dil yetisini, nedenli, istemli ve bilinçli olarak kullanır. Duygu ve düşüncelerini ses simgeleriyle ifade ettiği için fiziksel ve somut bir niteliğe sahiptir (Saussure, 1998, s. 50).

Bu bakış açısıyla modern dil bilim çalışmalarında sözcük listesi iki kavramla açıklanır. Bunlardan biri *dil (langue)* tespitine bağlı olarak *sözlükçe***,** diğeri de *söz (parole)* tespitine bağlı olarak *söz varlığı*dır (Günay, 2018, s. 38).

"Çağdaş dil biliminde bir bütünce içinde bir işlevi yerine getiren tüm sözcüklerin listesi" (Günay, 2018: 31) şeklinde tanımlanabilecek olan *söz varlığı*, ana dili konuşan bireylerin duygu ve düşüncelerini ifade ederken kullandıkları sözcüklerden oluşan listedir. Dilin konuşurları bu listedeki bütün sözcükleri bilmek ve kullanmak zorunda değillerse de bu sözcükleri bir şekilde duyduklarında anlayabilecek durumdadırlar.

Bir dildeki belirli bir zaman dilimindeki tüm kelimelerin toplam kümesi. Sözcük çeşitliliği hakkındaki nicel veriler (örneğin, İngilizce için 1 milyondan fazla kelime) sorunludur ve sözcük sayısının (her durumda 'sözcük' olarak yorumlandığı gibi) belirli tahminlerine ve alt dillerden kelime bilgisinin de sayılıp sayılmadığına bağlıdır. Ortalama konuşmacının sözcük dağarcığı yaklaşık 6.000-10.000 sözcüktür, etkin ve edilgin sözcük dağarcıkları arasında büyük farklılıklar görülür. Bir dilin sözcük dağarcığı çeşitli kriterlere göre kategorilere ayrılabilir: (a) eşanlamlı, zıt anlamlı gibi kelimeler veya kelime grupları arasında var olan anlamsal ilişkilere dayanarak; (b) kelimelerin oluşumuna dayanarak (morfoloji); (c) ödünçlenmiş sözcükler, yabancı sözcükler veya sözcük ailelerinin tarihsel yönlerine dayanarak; (d) bölgesel veya sosyal sınıflara (lehçeler, jargonlar, alt diller) dayalı; (e) istatistiksel sıklık ve kullanıma (sıklık sözlüğü) dayanarak; ve (g) dereceli bir sözcük dağarcığı için pedagojik hususlara (temel kelime) dayalı (Bussmann, 1996, s. 1269).

Bu durumda söz varlığı bireyler açısından iki temel ayrıma sahiptir: *Etkin söz varlığı* ve *edilgen söz varlığı.*

"Etkin söz varlığı (active vocabulary); genel, kişinin günlük konuşmasında, her konumda ve ortamda kullandığı sözlüksel birimlerin tümü. Konuşurun eğitim düzeyi, ilgi alanlarına bağlı olarak değişiklik gösterir" (İmer vd., 2011, s. 124). Bu sözcük listesine dahil olan sözcükler, birey dilinin sözlüğünü oluşturur. Birey, bu listedeki sözcükleri kullanarak gündelik yaşamına devam etmek, mesleğini icra etmek için iletişim kurar. Etkin söz varlığı, ana dili konuşuru olan bireyin bildiği ve konuşurken kullandığı sözcüklerin listesidir. Bir bakıma birey dilinin sözlüğüdür.

"Edilgen söz varlığı (passive vocabulary); genel, kişinin anladığı ancak günlük kullanımda sıkça kullanmadığı sözlüksel birimlerin tümü. Edilgen söz varlığının etken söz varlığının iki-üç katı olduğu belirtilmektedir (İmer vdiğ., 2011, s. 109-110). Bu edilgen söz varlığı listesi, bireyin kendi iletişiminde kullanmadığı, belki de anlamını bilmediği ancak kullanıldığında sezgisel olarak anlamlandırabileceği sözcüklerden oluşur.

Bir dilin "*söz varlığı büyük ölçüde dili konuşan ulusun maddi ve manevi kültürünü yansıtır"* (Aksan, 2017, s. 75). Bunun nedeni, dilin kültürün taşıyıcısı oluşudur. Dil; onu konuşan toplumun yaşam tarzı, inançları, bilim ve teknoloji ile ilişkisi, diğer toplumlarla etkileşimi, olay ve olguları anlayışı, yorumlayışı hakkında bilgileri içerir. Bu nedenle dilin söz varlığının kaynaklarının taranması gerekir.

Bir dilin sözvarlığı, yani sözlük öğeleri, başlıca iki kaynağa dayanmaktadır. Birincisi mevcut öğeleri ses ve anlamca değiştirme, ikincisi ise almadır. Bu yüzden bir dilin sözvarlığı iç öğeler ve dış öğeler diye ikiye ayrılır (Karaağaç, 2002: 33).

İnsanlar adlandırma ve kavramlaştırma yaparken iki farklı yol kullanırlar. Bunlardan biri *yaratma* diğeri de *alma/ alıntılama/ ödünçlemedir*. Yaratmada ilk yol, karşılaşılan yeni kavrama daha önce hiç kullanılmamış bir ses imgesi atamaktır. Bu yol, dilde *en az çaba yasası* olarak adlandırılan duruma aykırı olabilir. Bu nedenle konuşur, adlandırma yaparken ilk önce elindeki sözcük listesine başvurarak bu listedeki sözcüklere ekler getirerek ya da sözcüklerde bükümler gerçekleştirerek yeni sözcükler türetir yani sözcüğün ses ve biçiminde değişiklik yapar. Bir başka yol ise kavramlar arasındaki şekil ve işlev gibi benzerliklerden yararlanarak bir kavramı gösteren sözcüğü, ilişkili başka bir kavram yerine kullanmaktır. Bu şekilde, sözcüklerin anlamları çoğalır, tek bir sözcükle birden çok kavram adlandırılabilir (Tekin, 2005, s. 233). Böylece dilin söz varlığına dayanılarak oluşturulan sözcükler dilin *iç öğeleri*ni oluştururlar.

Kimi zaman dillerde bazı kavramları karşılayacak sözcükler bulunmaz. Bu genellikle karşılaşılan kavramın yeni oluşundan çok kavramın dili konuşan toplumun öz kültürüne ait olmayışından kaynaklanır. Örneğin Türklerin İslâm'a geçişi onların birçok yeni kavramla karşılaşmasına neden olur. Bu yeni din ve dünya görüşüyle ilgili kavramlar genellikle Arapça ve Farsçadan alınır. Yine son dönemlerde bilim ve teknolojide yaşanan ilerlemeler de radyo, televizyon, telefon, ultrason gibi birçok sözcüğün Türkçeye girmesine neden olur. Bu şekilde başka dillerden sözcük alarak adlandırmaya *alma/*

alıntılama ya da *ödünçleme* denir. Doerfer bu gibi kolayca alınıp verilebilen sözcükleri *kültür sözcükleri* olarak niteler (Doerfer, 1980, s. 1).

Dış öğeler, dilin tarih içinde hangi kültürlerle ve toplumlarla siyasi, ekonomik, askerî ya da dinî ilişkiler kurduğunu yorumlamak için önemlidir. Türkçe, çok geniş bir coğrafyaya yayılmış ve çok köklü bir geçmişe sahip olan bir dil olarak bu anlamda da zengindir.

Bu çalışmada Şeyhü'l İslâm Yahyâ Divan'ın etkin söz varlığını oluşturan sözcükler, iç ve alıntı öğeler olarak değerlendirilecek ve ilk dönem İslâmî eserlerin söz varlıkları ile karşılaştırılacaktır. Çalışmanın temelini, *"Şeyhül-islam Yahya Divanında Sözvarlığı", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/Yeni Türk Dili ABD Ağustos, 2005* adlı yüksek lisans tezimiz oluşturmaktadır.

Söz konusu çalışmada Rekin Ertem'in 1995 yılında yayımladığı "*Şeyhülislâm Yahya Divanı*" adlı çalışmasını kullanmıştık. Sunduğumuz tez, eserin eklik dizini ve söz dizininden oluşmakla birlikte söz dizini 'e' maddesine kadar düzenlenmişti. Bu nedenle söz konusu çalışmamız, dilin iç ve dış unları hakkında tam bir bilgi sunmaz ancak sıklık ve oranlar hakkında bir fikir verir.

Rekin Ertem'in yayımı, çeviriyazılı olmadığı ve ses bilgisi özellikleri günümüz Türkçesine uyarlandığı için makalemizde Hasan Kavruk'un 2001 yılında yayımladığı "*Şeyhülislam Yahyâ Divanı -Tenkitli Metin-"* adlı çalışmasını veri tabanı olarak kullandık.

YÖNTEM VE İNCELEME

Son dönemlerde söz varlığı araştırmalarında özellikle bilgisayar programları araştırmacıların işini oldukça kolaylaştırmaktadır. Biz de çalışmamızda veri tabanı oluşturmak ve eseri oluşturan sözcüklerin anlam ve köken açısından değerlendirebilmek amacıyla Türksözdiz adlı bilgisayar programından yararlandık. Program, Pamukkale Üniversitesi Bilgisayar Mühendisliği Bölümü yüksek lisans öğrencilerinden Mehmet Bozuyla tarafından geliştirilmiştir.

Divanı oluşturan sözcükler Türksözdiz programına uygun bir şekilde etiketlenerek sözcükler anlam, yapı, köken ve sıklık sayıları açısından sınıflandırılmıştır. Böylece yüksek lisans tez çalışmamızda 'e' maddesine kadar oluşturduğumuz söz dizini tamamlanmış, dönemin ses ve biçim bilgisi özelliklerine uygun bir dizin elde edilmiştir.

Daha sonra buradan alınan veriler MSExcel programında sözcük türleri açısından tekrar değerlendirilmiş, böylece Türksözdiz programından elde edilen dizin; eylem, birleşik eylem, ad ve birleşik adlar etiketlenerek madde başları ve alt madde başlıklarının sözcük türleri açısından sayısal değerleri belirlenmiştir.

Bu ilk değerlendirmelerden elde edilen sonuçlar ışığında 17. yüzyılın önemli şairlerinden olan Şeyhü'l İslâm Yahyâ'nın etkin sözvarlığını oluşturan sözcükler, türleri açısından ad ve eylem olarak ayrıştırılmıştır. Bu sözcük türlerinin kökenleri, TDK ve Kubbealtı sözlüklerinde verilen köken bilgilerine göre sınıflandırılarak sıklık dağılımları ve yüzdelik oranları hakkında sayısal veriler elde edilmiştir.

Benzer bir çalışma Elçin İbrahimov tarafından yapılmıştır. Elçin İbrahimov, 2019 yılında "*Şeyhülislam Yahya Efendi Divânı'nın Söz Varlığı*" adlı çalışmasında divandaki yabancı sözcüklerin dizinini yayımlamış, sözcüklerin kökenleri ve türleri hakkında bilgi vermiş ve elde ettiği sayısal verileri şu şekilde özetlemiştir:

> *Yahya Efendi, Divanı'nda 3164 değişik kelime ve ibare kullanmıştır. Bunların 689'u Türkçe, 1082'si Farsça, 1394'ü Arapça, 2'si Yunanca, 2'si Rumcadır. Oran hesabıyla bakıldığında %20'si Türkçe, %35'i Farsça, %45'i de Arapçadır. Tekrarlı kelime sayısı 25356'dır. Bizim divanda taradığımız ve bugünkü dilde kullanılmayan veya çok az sayıda kullanılan kelimelerin sayısı ise 1277'dir. Bu kelimelerin 719'u Arapça, 571'i Farsça, 7'si Türkçedir. Oran hesabıyla %56'sı Arapça, %44'ü Farsça, %0,5'i Türkçedir* (2019; s. 49-50).

Bizim sayısal değerlerimiz Elçin İbrahimov'un ulaştığı değerlerden farklılık göstermektedir. Bu muhtemelen, madde başı kabul etme konusundaki farklardan kaynaklanmaktadır.

Türksözdiz programıyla yaptığımız değerlendirmeye göre divanda toplam 34898 sözcük bulunur. Bunların 4273'ü madde başı olarak dizinlenmiştir. Sözlüğün benzersiz toplam madde başı ise 4217 sözcükten oluşmaktadır.

Sözlük oluşturulurken sözcükler kökenlerine göre etiketlenmiştir. Kökenlerine göre sözcüklerin dağılımları aşağıdaki gibidir. Tabloda, en az bir unsuru alıntı sözcükten oluşan birleşik adlar ilk unsur ve ikinci unsuru oluşturan köken adıyla etiketlenmiştir. Örneğin *'abāpūş* sözcüğü ilk unsuru Arapça ikinci unsuru Farsça olduğundan ArFar. olarak etiketlenmiştir.

Tablo 1 *Şeyhü'l-İslâm Yahyâ Divânı'ndaki Sözcüklerin Kökenlerine Göre Dağılım ve Yüzdeleri*

Köken	Yüzde	Adet
Ar.	40,98%	1751
Far	34,17%	1460
T.	17,83%	762
ArFar.	3,37%	144
FarAr.	2,90%	124
Yun.	0,28%	12
İbr.	0,12%	5
TFar.	0,07%	3
FarT.	0,05%	2
Moğ.	0,05%	2
Soğd.	0,05%	2
?	0,02%	1
Hint.	0,02%	1
İbrFar.	0,02%	1
Lat.	0,02%	1
RumFar.	0,02%	1
Rus.	0,02%	1

Dağılım incelendiğinde divanın söz varlığının büyük bir bölümünün Arapça [Ar.] ve Farsça [Far.] alıntı sözcüklerden oluştuğu görülür. Türkçe sözcükler üçüncü sırada yer almaktadır. Arapça ve Farsça sözcüklere, bir de bu dillerden alınan sözcüklerle yapılan birleşik sözcükler katılırsa toplam Arapça ve Farsça alıntıların sayısı 3501'e çıkar. Bu da divanın sözlüğünü oluşturan 4273 madde başına oranla söz varlığının %81,93'ünü oluşturur.

Metnin söz varlığını oluşturan alıntı sözcüklerin tamamı 3510 adettir. Çeşitli dillerden alıntılan sözcüklerin madde başına yüzdesi de %82,14'tür. Madde başı temelinde Türkçe sözcüklerin metin içinde oldukça az olduğu gözlemlenir.

Sözcük türleri açısından incelenirken söz dizininde alt madde olarak listelenen birleşik eylemler de madde başı olarak değerlendirilmiştir. Bu durumda söz varlığındaki toplam madde başı sayısında artış olmuştur. Aşağıdaki tabloda ad ve eylemlerin dağılımı ve toplamları verilmiştir.

Tablo 2 *Şeyhü'l-İslâm Yahyâ Divânı'ndaki Sözcüklerin Türlere Göre Dağılım ve Yüzdeleri*

Tür	Adet	Yüzde
AD	3828	%68
EYLEM	1838	%32
Genel Toplam	**5666**	**%100**

Sözcük türlerinin sıklığı açısından bakıldığında ad türündeki sözcüklerin metinde 28210 kere, eylemlerin ise 6885 kere kullanıldığı görülür. Bu açıdan, metnin %80'nini adlar, %20'sini eylemler oluşturmaktadır.

Bir manzum eser olarak divanda eylemlerin adlardan daha az kullanılması oldukça doğaldır. Şair, düşünce ve hareketten çok duruma eğilmiş, tasvirler ve duygusal durumlar üzerinden kurduğu metninde adlara yoğunluk vermiştir.

Sözcük türlerinin kökene göre dağılımları ve sıklıkları göz önünde tutulduğunda görünüm şu şekilde olacaktır:

Tablo 3 *Şeyhü'l-İslâm Yahyâ Divânı'ndaki Adların Kökenlere Göre Dağılım ve Sıklıkları*

Köken	Toplam Sayı	Toplam Sıklık
[Ar]	1738	8647
[Far]	1451	11369
[T]	340	7211
[ArFar]	144	214
[FarAr]	123	206
[Yun]	11	49
[İbr]	5	479
[TFar]	3	5
[FarT]	2	8
[Soğd]	2	9
[Moğ]	2	3
[Hint]	1	1
[Lat]	1	1
[Lat]	1	1
[Rus]	1	1
[RumFar]	1	1
[?]	1	1
[İbrFar]	1	4
Genel Toplam	**3828**	**28210**

Tablodaki verilere göre metnin söz varlığının büyük kısmını oluşturan adların %45,4'ünü Arapça, %37, 9'unu Farsça ve %8,8'ini Türkçe sözcükler oluşturmaktadır. Bunların dışında Arapça ve Farsça sözcüklerle oluşturulan karma sözcüklerin metnin sözvarlığının %3,97'sini oluşturduğu görülür. Adların oranları hesaplanırken çoğu Arapça ve Farsçadan alınmış olan bağlaçlar ve ilgeçler dışarıda bırakılmamıştır. He ne kadar boş sözcük olsalar da bu sözcükler de dış unsurlardır ve bize göre söz varlığının içinde bulunurlar ve şairin etkin söz varlığının bir parçasıdırlar.

Eylemler incelenirken etiketleme Türkçe [T.], Farsça [Far.] olarak yapılmıştır. Bu etiketleme yapılırken "*tekyelen -, tazele-*" gibi sözcükler, Türkçe ek almış olsalar da köklerinin kökenine göre Ar. ya da Far. olarak etiketlenmiştir.

Yabancı unsurlar, Türkçede yüklem olacakları zaman "etmek, eylemek, kılmak, yapmak ve olmak" yardımcı eylemleri ile birleşik sözcükler oluştururlar. Etiketleme yaparken "*ḥükm it-, ḫürrem ol-, isti'are-i şevḳ it-*" gibi ilk unsuru Arapça ya da Farsça olan birleşik eylemler bu nedenle Yabancı Unsur+ Türkçe anlamında [YT] olarak etiketlenmiştir.

Tablo 4 *Şeyhü'l-İslâm Yahyâ Divânı'ndaki Adların Kökenlere Göre Dağılım ve Sıklıkları*

KÖKEN	Toplam Sözcük	Toplam Sıklık
[YT]	1361	2197
[T]	461	4669
[Far]	9	11
[Ar]	7	8
Genel Toplam	**1838**	**6885**

Metindeki toplam eylemlerin %74'ünü yabancı bir unsurla Türkçe bir yardımcı eylemin birleşmesinden oluşan birleşik eylemler, yüzde %25'ini Türkçe, %0,4'ünü Türkçe bir yapım eki alarak eylemleşmiş Farsça sözcükler, %0,3'ünü de yine Türkçe bir ek alarak eylemleşmiş Arapça sözcükler oluşturmuştur.

Değerlendirmemizde temel aldığımız 5666 madde başına göre divanın söz varlığındaki adların %61,5'ni, eylemlerin ise %24,3'ünü yabancı sözcükler oluşturmuştur.

SONUÇ

Konuşulduğu coğrafyanın büyüklüğü ve bunun sonucunda kurduğu siyasi ve kültürel ilişkilerin etkisinde birçok sözcük Türkçeye alıntılanmıştır. Bu alıntı sözcükler, söz varlığında etkin olarak kullanılmıştır. Özellikle 11. yüzyılda Türklerin İslâm'a kitleler halinde geçmeye başlamasıyla Türkler, Arap ve Fars edebiyatından etkilenerek eserler vermeye başlamış, Türklerin İslâm'ı öğrenmesi için öğretici eserler üretmiş, Kur'an tercümeleri yapmışlardır.

11. yüzyılda Karahanlı Türkçesi ile yazılmış eserlerin söz varlığı Necmettin Hacıeminoğlu'nun "*Karahanlı Türkçesi Grameri*" adlı çalışmasında ele alınmıştır. Bu çalışmada Hacıeminoğlu, Karahanlı dönemi eserlerinin söz varlıklarını *Dîvânu Lugâti't-Türk* için 8624, *Kutadgu Bilig* için 2961, Atabetü'l-Hakâyık içinse 1306 madde başı olarak tespit etmiştir (2008, s. 2).

Emek Üşenmez, Karahanlı Türkçesi ile yazılmış eserlerin söz varlığını, "*Karahanlı Eserlerindeki Söz Varlığı Hakkında*" adlı çalışmasında incelemiştir. Hacıeminoğlu'nun belirlediği sayılara *Satır Altı Kur'an Tercümeleri* ve *Divan-ı Hikmet*'i de ekleyerek Karahanlı Türkçesinin toplam söz varlığını 17098 sözcük olarak belirlemiş ve çalışmasında sözcük türlerine göre sayıları şu şekilde vermiştir:

Tablo 5 *İlk Dönem İslâmî Eserlerin Söz Varlığı Tespitleri*

	Ad	Eylem	TOPLAM
Dîvânü Lügâti't-Türk	5147	3477	8624
Kutadgu Bilig	2015	946	2961
Atebetü'l-Hakayık	943	363	1306
Kur'an Tercümesi	1425	574	1999
Divân-ı Hikmet	1881	327	2208
GENEL TOPLAM	11411	5687	17098

(Üşenmez, 2008, s. 249)

Görüldüğü gibi konusu ya da türü ne olursa olsun eserlerdeki adların oranı %50'den fazladır.

Alıntı sözcüklerin oranı ise Üşenmez tarafından şu şekilde belirlenmiştir:

Tablo 6 *İlk Dönem İslâmî Eserlerde Arapça Farsça Sözcüklerin Dağılımı*

	Arapça	***Farsça***	**Toplam**	**Oran %**
Kutadgu Bilig	334	79	413	%14
Atebetü'l-Hakayık	251	103	354	%27
Kur'an Tercümesi	357	177	534	%27
Divân-ı Hikmet	763	588	1351	%61
Genel Toplam	1705	947	2652	%16

(Üşenmez, 2008, s. 251).

Şeyhü'l-islâm Yahyâ Divanı'nda 5666 madde başında; 2014 Arapça, 1745 Farsça ve 801 Türkçe sözcük bulunur. Bunlara Arapça, Farsça ya da Türkçe bir unsur içerip iki farklı dilden sözcüklerin birlikte kullanılmasıyla oluşturulmuş birleşik sözcükler dahil edilmemiştir. Bu verilere göre metnin %14'ünü Farsça, %30'unu Arapça sözcükler oluşturur. Metnin sadece %14'ü Türkçe sözcüklerden oluşmuştur.

Yukarıdaki tabloya göre dört eserdeki toplam Arapça sözcük sayısı 1705 iken Şeyhü'l-islâm Yahyâ Divanı'nda 1745 Arapça sözcük bulunur. İlk dönem İslâmî eserlerde toplam 947 Farsça sözcüğe karşılık çalışma konumuz olan divanda 1460 Farsça sözcük bulunmaktadır. Şeyhü'l-islam Yahyâ Divânı'nda eserin %56,5'ni Arapça ve Farsça alıntı sözcükler oluşturmaktadır. Divân- Hikmet'in, Karahanlı dönemine ait bir nüshası elimizde bulunmadığından %61 şeklinde belirlenen oran pek de güvenilir değildir (Üşenmez, 2008, s. 252), bu eser değerlendirme dışında tutulduğunda 17. yüzyılda yazılmış divanın söz varlığındaki Arapça ve Farsça unsurların, ilk dönem İslâmî eserlerin söz varlığındaki unsurlardan kat kat fazla olduğu görülür.

6. tabloya göre Karahanlı döneminin toplam söz varlığının sadece %16'sı Arapça ve Farsça sözcüklerden oluşurken, çalışma konumuz olan divanın %56,5'ini Arapça ve Farsça alıntılardan oluşması altı yüzyıl içinde Arapça ve Farsçanın kültür dünyamızda kurduğu egemenliği gösterir. İlk dönem İslâmî eserlerde Arapça ve Farsça sözcüklerin daha çok din terimleri (Üşenmez, 2008, s. 250) olduğu tespit edilmiştir. Buna karşın Şeyhü'l-islâm Yahyâ Divanı'nda temel söz varlığının unsurları olan organ ve renk adları, çevre ve doğa ile ilgili sözcükler, hayvan adları ve sayılarda da Arapça ve Farsça sözcükler görülmeye başlamıştır.

KAYNAKLAR

Akarsu, Bedia. (1994). Felsefe Terimleri Sözlüğü (5. b.). İstanbul: İnkılâp Yayınevi.

Aksan, Doğan. (1999). Anlambilim -Anlam bilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi-. Ankara: Engin Yayınevi.

Aksan, Doğan. (2017). Dil, Şu Büyülü Düzen... (2. b.). Ankara: Bilgi Yayınevi.

Aristoteles. (1996). Metafizik (2. b.). (A. Arslan, Çev.) İstanbul: Sosyal Yayınlar.

Barnard, Alan. (2019). Tarih Öncesinde Dil. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Bussmann, Hadumod. (1996). Dictionary of Language and Linguistics. (G. Trauth, & K. Kazzazi, Çev.) London-New York: Routledge.

Cevizci, Ahmet. (1999). Felsefe Sözlüğü (3. b.). İstanbul: Paradigma.

Delice, Halil İbrahim. (2008). Sözcük Türleri. Sivas: Asitan Yayınları.

Doerfer, Gerhard (1980). Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 28(1980-1981), 1-16.

Erkman-Akerson, Fatma. (2008). Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış (2. b.). İstanbul: Multilingual.

Ertem, Rekin. (1995). Şeyhülislam Yahaya Divanı. Ankara: Akçağ Yayınları.

Günay, V. D. (2016). Kültürbilime Giriş -Dil Kültür ve Ötesi...-. İstanbul: Papatya Yayıncılık Eğitim.

Günay, V. Doğan. (2018). Sözcükbilime Giriş (2. b.). İstanbul: Papatya Yayımcılık.

Hacıeminoğlu, Necmettin. (2008). Karahanlı Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yayınları.

Harris, Roy, ve Taylor, Tablot J. (2002). Dil bilimi Düşününde Dönüm Noktaları I -Socrates'ten Saussure'e Batı Geleneği-. (E. E. Taylan, & C. Taylan, Çev.) Ankara: TDK.

İbrahimov, Elcin. (2019). Şeyhülislam Yahya Efendi Divânı'nın Söz Varlığı . İstanbul : Turay Kitap Yayıncılık.

İmer, Kamile, Kocaman, Ahmet, ve Özsoy, A. Sumru (Dü). (2011). Dilbilim Sözlüğü. İstanbul.

Karaağaç, Günay. (2002). Dil, Tarih ve İnsan. Ankara: Akçağ Yay.

Kavruk, Hasan. (2001). Şeyhülislam Yahyâ Divanı -Tenkitli Metin-. Ankara: MEB Yayınları.

Kula, Onur Bilge. (2012). Dil Felsefesi Edebiyat Kuramı I. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Saussure, Ferdinand de. (1998). Genel Dilbilim Dersleri. (B. Vardar, Çev.) İstanbul: Multilingual.

Tekin, Talat (2005). Türk Dil Bilimi ve Yeni Kelimeler I. Talat Tekin, Emine Yılmaz ve Nurettin Demir (Dü) içinde, Makaleler 3 Çağdaş Türk Dilleri (s. 233-240). Ankara: Grafiker Yay.

Üçok, Necip. (2004). Genel Dilbilim (Lengüistik). İstanbul: Multilingual.

Üşenmez, Emek. (2008). Karahanlı Eserlerindeki Söz Varlığı Hakkında. Akademik İncelemeler Dergisi, 3(1), 247-253.